

Červenka, Miroslav

Kvantina v osmislabičném trocheji a jambu

In: *Literárněvědné studie : profesoru Josefu Hrabákovi k šedesátinám*.
Jeřábek, Dušan (editor); Kopecký, Milan (editor); Palas, Karel (editor).
Vyd. 1. Brno: Universita Jana Evangelisty Purkyně, 1972, pp. 291-302

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120808>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KVANTITA V OSMISLABIČNÉM TROCHEJI A JAMBU

MIROSLAV ČERVENKA

1. Statistické metody, třebaže k jejich označení užíváme též slova „metoda“, nejsou versologickými metodami v tom smyslu, jako jimi byla např. metoda fonetická nebo fonologická. Prohlásil-li se před lety badatel o verši třeba za stoupence Schallanalyse, dalo se z toho vyvodit, jaké jsou jeho výchozí — vědomě nebo třeba i nevědomě zastávané — názory na povahu básnického rytmu; užití statistických metod nic takového samo o sobě nezakládá, jsou tu volně k dispozici každému badateli, ať jsou jeho východiska jakákoli.

Proto také např. otázka, kolikavrcholová je distribuce četností vět z hlediska jejich slabičného rozsahu, není obecným východiskem, nýbrž jen úvodem k jisté („technické“) fázi versologického výzkumu, a právě tak konstatování, že běží o čtyřvrcholovou distribuci s maximy např. 2n, 4n, n a 3n, není plnohodnotnou versologickou odpovědí: tou je až teorie o vztazích rytmických jednotek a jednotek syntaktických, o působení těchto vztahů na jiné stránky veršované řeči, na význam a funkci této řeči, a tedy i díla, skupiny děl, básnictví jako celku. Vztah mezi statistickým konstatováním a výrokem, náležejícím do oblasti versologie, není přitom automatický, rozdíl mezi oběma těmito výpověďmi nepřeklenujeme pouhým „překladem“, ale procesem interpretace, v němž se mění informační obsah výpovědi a vyhledávají se nadřizené kontexty pro dané zjištění rozhodující.

Výhoda správně užitých statistických postupů záleží ovšem v tom, že umožňují s jistým stupněm průkaznosti ověřovat ne-li pravdivost, tedy alespoň platnost interpretace, jež k nim byla připojena. Jejich pomocí můžeme zjišťovat nejen kvantitativní vlastnosti jistých nenáhodných struktur, charakteristických pro rytmicky organizovanou řeč, ale samu nenáhodnost, tj. existenci těchto struktur. Bez užití statistiky nemůžeme často prokázat, že zkoumaná struktura není něčím samozřejmým, že mohla vzniknout jen s jistým stylizačním úsilím, tj. s vynaložením energie, zaměřeným výlučně k této struktuře samé. Tomuto důkazu nestačí pouhé konstatování rozdílu v distribuci četností prvků předpokládané struktury ve srovnání s řečí rytmicky nestylizovanou: i takové odlišnosti mohly vzniknout jen jako pouhý doprovodný jev, a v tom případě zdánlivá „struktura“ nepředpokládá žádné další vynaložení energie. Nezbytný posun v distribuci elementů, jež jsou nositeli základního rytmického pří-

znaku, motivuje celou řadu dalších posunů v distribucích jiných elementů a stává se epicentrem rozruchu, který se šíří řečí jako vlny na hladině.

Příměr ovšem kulhá, protože tu nemůže jít o žádná rovnoměrně kruhovitě šíření: sepětí jednotlivých jazykových jevů zdaleka není jednoznačné, z distribuce jednoho jevu lze a priori vyvozovat distribuce jevu jiného jen v rámci jisté nebo spíš nejisté pravděpodobnosti. A přece, opakuji, o samostatné strukturu můžeme uvažovat jen tehdy, pokud odchylnost jedné distribuce od distribuce týchž elementů v řeči nerytmizované nelze vysvětlit vlivem, který na prvou distribuci vykonává přesun v distribuci jiných, z prozodického hlediska závažnějších elementů. Pokud je tato odchylnost uvedeným vlivem plně vysvětlitelná, stává se „druhotná“ změna v distribuci předmětem prozodické analýzy, ale běží jen o dodatek k rozboru základního rytmotvorného principu. K druhotným posunům nelze přiřazovat samostatné stylistické charakteristiky a nelze je ani pokládat za záměrnou složku díla. Právě ony však — nikoli tedy poměry v rytmicky neorganizované řeči — tvoří pravděpodobně ono bezpříznakové pozadí, na němž se rýsují významově aktivní struktury týchž elementů, pokud jsou v konkrétním textu přece jen výjimečně záměrně konstituovány. Z tohoto důvodu je výzkum druhotných nenáhodných struktur nezbytným předpokladem stylistické interpretace verše.

Bylo by možno namítnout, že v synchronně existující struktuře je těžko rozhodnout, která distribuce je primární a která odvozená; ale pravděpodobnostní vztah mezi oběma dovoluje předpokládat, že primární je ta distribuce, která je popsitelná v mezích striktnější a průhlednější normy, a zároveň s menším množstvím výjimek: obrysy závislé struktury musí být zamlženy právě proto, že distribuce základního jevu se promítá do distribuce jevu druhého jen v mezích jisté pravděpodobnosti. — Vedle toho se tu plným právem uplatňuje i kritérium vnější: základní je ona distribuce, která je součástí intersubjektivní kodifikace v literárním povědomí. — Shrme-li obě tato kritéria, můžeme říci, že primárnost distribuce v pravidelném verši se vyznačuje tím, že součástí normy tuto distribuci předurčující je nějaká konstanta, tj. dílčí norma realizovaná bezvýjimečně.

2. V následujících řádcích se chci zabývat dlouhými slabikami v klasickém českém sylabotónickém verši. Vycházím přitom z názorů právě vyslovených, ovšem s vědomím, že poměrně náročný program, implicitně v nich obsažený, mohu realizovat sotva v náznaku. Příčina je jednak ve vymezeném rozsahu statí pro tento sborník, jednak v tom, že čas k definitivnímu zpracování veškerého materiálu shromážděného versologickým týmem bývalého Ústavu pro českou literaturu dosud nedozrál. Úkolem přítomného textu je pouze předběžné vyjasňování problémů; pozornost se soustřeďuje výlučně k osmislabičným veršům, tj. k čtyřstopému ženskému trocheji a čtyřstopému mužskému jambu.

Primární distribucí ve smyslu shora uvedeném je nám tu pochopitelně četnost akcentů na jednotlivých slabikách verše, tedy ona elementární rytmická kostra verše, jak je dána českou sylabotónickou normou a jazykovým materiálem.

Vlastním předmětem našeho výzkumu je distribuce četností dlouhých slabik (počítáme k nim slabiky obsahující fonémy á, é, í, ó, ú a dvojhlásku ou) na jednotlivých slabikách verše. (Materiál shromážděný versologickým týmem nám přitom umožňuje rozlišovat mezi dlouhými slabikami s pří-

zvukem a bez přízvuku.) Základní otázka zní: nakolik jsou tyto četnosti podmíněny jednak jazykovým systémem, jednak onou právě jmenovanou primární distribucí, tj. stupněm přízvukování jednotlivých slabik verše, a konečně polohou každé slabiky v řadě slabik tvořících verš; pokud tato podmíněnost není prokázána, můžeme předpokládat, že v daném textu by mohla být distribuce četností dlouhých slabik výsledkem záměrné stylizace.

Jak je vidět, navazuje tento článek na podněty, které před lety přinesla studie Julie Novákové *Kvantita v českém verši přízvučném*;¹ pro nedostatek místa se nemohu zabývat touto závažnou prací podrobněji, třebaže jí za mnoho vděčím, a pro srovnání výsledků odkazuji jednou provždy na její snadno dostupný text.

Pro větší pohodlí, aby se nemusela opakovat stále táž únavná sousloví, zavádím následující zkratky:

D — dlouhá slabika	I — iktus	pr — próza
A — přízvučná slabika	L — „lehká“ (neik- tová) doba	t — trochej
N — nepřízvučná slabika	I1, L2 atd. — 1. iktus, 2. lehká doba atd.	j — jamb
		f — četnost

Výraz $f(D)I2$ znamená tedy: četnost dlouhých slabik na 2. iktu verše; $f(D)t > f(D)pr$ čti: četnost dlouhých slabik v trochejském verši je vyšší než četnost dlouhých slabik v próze.

Jak je známo z fonologie, která se zabývá systémovými, nikoli statistickými vztahy, je kvantita činitelem nezávislým a její postavení vzhledem k přízvuku, mezislovnímu nebo větnému předělu se neřídí žádnou jednoznačnou normou. Kdyby při přechodu od jazyka k řeči se v tom neuplatnila žádná další omezení, musely by být dlouhé slabiky v rozloze veršové řady rozloženy rovnoměrně. Je samozřejmé, že tomu tak není. Dlouhých slabik směrem ke konci slova (a také taktu, přízvukové skupiny — jednotkou našeho zkoumání bude takt, protože to je i základní stavební kámen verše) přibývá, jako by se dlouhá slabika snažila co nejdále „odtáhnout“ od slabiky akcentované. Ze synchronního hlediska nejde ovšem o přímý vztah těchto dvou prozodických činitelů: předpokládám, že prostředníkem je v tomto případě gramatika, jmenovitě flexe a její všeobecná tendence k hromadění délek v koncovkách substantiv, sloves i adjektiv.

Jak už shledala J. Nováková, nelze tuto tendenci postihnout v nějakých kvantitativních určeních obecné platnosti, a to je hlavní překážka, která nám asi provždy znemožní dát odpovědím na shora uvedené otázky jednoznačný číselný podklad. Četnosti taktů, kategorizovaných podle toho, ve kterých slabikách mají dlouhou samohlásku, jsou od textu k textu poměrně rozmanité. Předvedeme to na třech ukázkách, z nichž první obsahuje 2.000 taktů z povídek B. Benešové a druhé dvě po 500 taktech z Řezáčova Černého světla (uvádíme pouze takty jedno až čtyřslabičné, poněvadž četnost pěti a víceslabičných taktů je příliš nízká, než aby údaje o nich mohly mít nějaký význam):

¹ Slovo a slovesnost 10, 1947–48, str. 96.

Tabulka I. Četnost dlouhých slabik na n-té slabice m-slabičných taktů

	n		1.	2.	3.	4.
	m					
a) Benešová	1		36,6			
	2		16,1	25,9		
	3		12,3	18,—	23,3	
	4		5,1	18,4	18,1	26,8
b) Řezáč I	1		26,9			
	2		15,7	24,1		
	3		12,2	19,—	23,1	
	4		8,9	20,9	26,8	28,3
c) Řezáč II	1		40,7			
	2		18,1	30,—		
	3		12,4	22,2	34,6	
	4		8,6	13,—	25,1	35,7

Zvlášť zajímavé jsou rozdíly mezi ukázkami z téhož díla, neboť dokumentují důležitost gramatiky pro sledovaný jev: vysoká $f(D)$ na posledních slabikách taktů je v druhém úryvku z Řezáče nepochybně dána tím, že se tu vypráví v přítomném čase, a může se tedy projevit rozdíl mezi tvary *dělá—dělal, vozím—(jsem) vozil* atp. — K podobné nevyrovnanosti mezi texty vede například různá míra v užití adjektiv, verbálních substantiv aj.

Za těchto okolností nemůžeme předpokládat ani stabilizované jazykové povědomí, schopné odchylky v $f(D)$ — pokud nedosahují zvlášť vysokého stupně — zaznamenat a stylisticky hodnotit. Netýká se to ovšem nápadných nahromadění dlouhých samohlásek, které v rámci mikrokontextu může mít výraznou (např. ikonickou) platnost; tuto stránku věci zde nechávám stranou.

Pozoruhodná je však skutečnost, že přes značné rozdíly kvantitativních údajů zůstávají vztahy mezi $f(D)$ na jednotlivých slabikách alespoň v hlavním obrysu — vyjádřitelném vztahem „více-méně“ — zachovány. K zákonitosti už zprvu uvedené, podle níž $f(D)$ je nejnižší na 1. a nejvyšší na poslední slabice taktu, můžeme připojit ještě jednu, méně samozřejmou: $f(D)$ na 1. slabice taktu je tím vyšší, čím kratší je takt.

S tímto výtěžkem z průzkumu prózy se pokusím interpretovat distribuci $f(D)$ na jednotlivých slabikách konkrétních ukázek osmislabičného trocheje a jambu.

3. Předtím však ještě uvedeme soubornou tabulku popisující $f(D)$ v prozaických a veršovaných textech jednotlivých autorů, a to nejprve na všech slabikách textu (1. sloupec), pak ve všech přízvučných slabikách (2. sloupec) a ve všech slabikách nepřízvučných (3. sl.); tabulka pokračuje záznamy o $f(D)$ pouze na iktových slabikách, napřed bez rozlišení jejich přízvučnosti (4. sl.), potom zvlášť (5. sl.) pro ony případy, kdy iktus je realizován slabikou nepřízvučnou; konečně 6. sloupec obsahuje údaj o $f(D)$ na neiktových slabikách.

Tabulka II. Četnost dlouhých slabik a) v celém textu, b) na iktech, c) mimo ikty

Autor	a) v celém textu			b) na iktech		c) mimo ikty
	f(D) 1	f(D)A 2	f(D)N 3	f(D) 4	f(D)N 5	f(D) 6
próza						
Benešová	18,3	13,5	20,9	—	—	—
Řezáč I	19,3	14,—	22,5	—	—	—
Řezáč II	20,5			—	—	—
trochej						
Nejedlý V.	27,1	21,1	32,1	22,6	25,9	32,6
Čelakovský	27,7	23,8	30,4	27,9	32,8	27,5
Erben	23,6	19,—	22,2	21,9	25,3	24,4
Neruda	23,2	16,8	27,7	17,9	22,4	28,5
Heyduk	24,2	17,—	28,—	19,3	27,5	29,—
Vrchlický	23,2	18,7	27,2	18,4	17,1	29,1
Machar	23,1	16,1	28,3	17,5	24,1	28,7
Hora	23,7	18,3	27,4	19,6	23,9	27,8
Hrubín (dětské verše)	22,4	16,1	26,7	22,4	28,1	34,2
jamb						
Mácha	29,6	23,3	34,5	30,7	42,3	28,5
Erben	19,3	13,4	23,7	20,9	26,9	18,4
Hálek	24,1	19,9	26,8	27,—	40,4	21,3
Sládek	21,5	18,9	23,3	22,6	33,2	20,5
Krásnohorská	24,2	20,4	26,8	24,8	37,5	24,2
Vrchlický	25,8	22,5	28,—	25,6	34,3	26,—
Toman	26,—	19,2	31,2	23,6	34,4	28,7
Hora	22,2	17,6	25,3	22,4	29,9	22,1
Seifert	22,7	14,8	27,8	21,4	30,8	24,—
Holan	23,6	17,9	27,5	22,7	30,5	24,5

V tomto okamžiku se nebudeme zabývat všemi údaji, některých použijeme v pozdějších výkladech. Teď chci především upozornit na většinou nevelký, ale stabilní posun v 1. sloupci: $f(D)_t, j > f(D)_pr$.

Nejsou bohužel k dispozici údaje o $f(D)$ v jazyce 1. poloviny 19. století, neznám však žádný důvod, proč by měla být podstatně vyšší než v jazyce současném; v tom případě vysoká $f(D)$ v trocheji Nejedlého a Čelakovského a zejména v Máchově jambu je důsledkem záměrné stylizace. Později se k tomu vrátíme.

U ostatních autorů je $f(D)$ značně bližší próze; zvýšení lze snad vysvětlit následovně: v osmislabičném verši je relativně vyšší hustota větých předělů, protože rozsah vět a větých úseků se připodobňuje rozsahu verše, a průměrný rozsah věty je tedy ve srovnání s prózou (oplyvající syntaktickými celky delšími než 8 slabik) nižší; před větým předělem však, jak ještě uvidíme, je $f(D)$ vždycky velmi vysoká. — Nelze však vyloučit ani působení samostatných rytmických činitelů, jako je např. rým.²

² Kvantitou v obrozenském rýmu se z jiného hlediska zabývala Květa Sgallová v České literatuře 14, 1966, str. 47.

Tabulka III. Četnost akcentů a dlouhých slabik na n-té slabice verše

Autor	n	1	2	3	4	5	6	7	8
trochej									
Nejedlý	94	8	86	5	89	2	82	--	
	15	24	24	30	17	36	30	40	
	15,7		21,2		17,5		31,3		
Čelakovský	91	16	67	7	75	16	66	--	
	20	20	31	24	23	22	37	44	
	21,5		27,3		21,6		36,4		
Erben	86	20	59	8	75	16	66	--	
	14	18	29	24	18	25	25	38	
	15,6		28,2		15,3		25,6		
Neruda	96	5	67	3	87	2	74	--	
	11	24	21	25	12	29	28	36	
	12,4		19,6		11,9		26,7		
Heyduk	95	5	64	2	97	--	63	--	
	11	27	24	25	12	30	30	35	
	11,8		23,5		11,5		27		
Vrchlický	95	5	62	5	98	1	62	--	
	12	25	22	23	16	32	23	37	
	13,—		23,4		15,0		27,1		
Machar	94	4	63	5	85	2	70	1	
	14	27	21	28	15	33	21	27	
	13,9		16,1		12,8		21,7		
Hora	95	6	70	4	84	3	65	--	
	14	25	19	22	15	28	31	35	
	14,1		15,4		13,1		34,5		
Hrubín	92	9	63	5	90	1	70	--	
	13	18	19	25	12	25	30	36	
	13,—		12,1		10,7		29,7		
jamb									
Erben	65	43	22	70	4	98	6	30	
	11	20	18	23	26	7	18	32	
	11,6	13,7		22,6		6,—		22,2	
Mácha	63	48	11	73	16	86	2	73	
	15	25	29	32	28	21	42	45	
	15,9	19,1		26,6		18,4		37,5	
Hálek	27	15	1	71	4	97	--	13	
	11	22	30	29	30	17	14	39	
	15,3	21,3		24,6		17,—		19,7	
Sládek	15	89	3	69	6	97	--	40	
	11	17	23	22	23	13	25	38	
	18,5	16,8		19,3		13,6		34,8	
Krásnohorská	30	97	1	64	3	92	--	42	
	19	19	27	27	26	22	24	30	
	25,—	18,8		24,2		20,8		11,9	

Vrchlický	27	87	2	71	7	95	1	43
	14	20	31	25	28	17	31	39
	23,5	19,3		24,—		17,3		37,5
Toman	56	63	2	83	5	91	1	39
	16	14	37	26	35	14	27	41
	18,2	10,—		22,1		13,5		37,2
Hora	47	68	5	70	5	87	6	34
	12	18	25	21	25	14	26	36
	15,3	16,3		19,—		13,3		33,6
Seifert	57	53	2	71	4	97	—	23
	10	21	32	23	27	8	27	34
	10,8	14,2		22,1		8,7		26,7
Holan	53	58	4	73	5	85	1	53
	9	20	29	18	31	16	29	37
	13,4	14,2		16,7		15,—		33,4

Rozdíl $f(D)A < f(D)N$ odráží v některých ukázkách poměr týchž četností v próze, jinak však se zvyšuje, a to především na základě přírůstku $f(D)N$. Následující tabulky ukáží, že hlavní podíl na tom má poslední slabika verše, ať už běží o N na I (v jambu) nebo na L (v trocheji). Jsou tu však i zvláštní případy, jako Erbenova všeobecná nechuť k D : v jambu postihuje především $f(D)A$ (což se projevuje velice nápadně i u Seiferta, kde naopak $f(D)N$ je vysoká a rozdíl tedy ze všech autorů největší), v trocheji spíše $f(D)L$. — Mimořádný přírůstek $f(D)N$ pozorujeme u Tomana — jeho zásluhou má tento autor nejvyšší celkovou $f(D)$ po Máchovi; z tabulky, kterou hned uvedeme, bude vidět, že Toman stupňuje $f(D)N$ na všech lehkých dobách i některých iktech, nejen na posledních slabikách.

Z tabulky II, totiž z rozdílu sloupců 4, 5, 6, musíme ještě pro úplnost znamenat, že k $f(D)I$ přispívají N relativně více než A , což se projevuje zejména v jambu; tam dokonce $f(D)N$ na iktech je mnohem vyšší než $f(D)N$ v polohách neiktových, zatímco v trocheji je to právě naopak. V tom se jednak opět jeví vliv $f(D)$ na koncové slabice — ta je v trocheji neiktová, v jambu iktová, ale s vysokým podílem N —, jednak i to, že průměrná $f(D)N$ mimo ikty je v jambu značně snižována nízkou $f(D)L$. Běží totiž o předrážkovou slabiku, a v anakruzích je $f(D)$ z jazykových příčin velice nízká: $f(D)$ v nepřízvučných monosylabech v próze se podle statistiky z Benešové a Řezáče pohybuje kolem 5–7,5 %.

Zdá se, že náznaky některých vztahů a možností čistě lingvistické i zase rytmicko-stylistické interpretace rozložení dlouhých slabik se aspoň začínají rýsovat. Ukazuje se, kterých činitelů bude záhodno si nadále všimnout, až — s cílem dát nejasnému dosud obrazu pevnější kontury — se teď vydáme na únavnou pouť od slabiky k slabice.

V následující tabulce III charakterizujeme každou slabiku dvěma údaji. První z nich zaznamenává četnost akcentů, druhý (tištěný půltučně) četnost dlouhých slabik. U iktových slabik a u 1. slabiky jambu připojujeme ještě informaci o tom, jaká část přízvučných slabik je zároveň dlouhá.

Obraz se zdá zprvu velice pestrý a nepřehledný, pomíneme-li však ojedinělé odchylky, můžeme v něm odhalit jisté zákonitosti. Rozdíly mezi trochejem a jambem jsou značné, takže se musíme zabývat každým rozměrem zvlášť.

4. Ponecháváme stranou známou už skutečnost, že $f(D)I < f(D)L$, a přistupujeme nejprve k četnosti dlouhých slabik v neiktových pozicích trocheje. Základní vztah tu můžeme vyjádřit formulí

$$f(D)L1 \leq f(D)L2 < f(D)L3 < f(D)L4,$$

podle níž, zhruba řečeno, četnost dlouhých slabik na nedůrazných pozicích směrem ke konci verše stoupá. Pro vztah $L1$ a $L2$ to platí jen u obrozen-ských básníků, pak je $f(D)$ na obou v podstatě stejná.

Zdá se, že motivace těchto vztahů je jazyková. a) Na $L4$ končí všechny takty, a $f(D)$ na konci taktů, jak jsme už viděli, je nejvyšší. Na konci verše bývá také nejčastěji větný předěl, a před ním $f(D)$ dosahuje maxima; vliv tohoto činitele názorně demonstruje poměrně nízká $f(D)L4$ v Macharově Magdaleně, která bezpochyby vyplývá z vysoké četnosti přesahů v této skladbě — po 8. slabice je tu pouze 50 % větných předělů, zatímco např. Heyduk jich má 70 %.

b) Naproti tomu na $L1$ a $L3$ daleko častěji než na ostatní neiktové slabiky připadá 2. slabika čtyřslabičného taktu (je to vidět z poměrně nízké $f(A)I2, I4$), tedy slabika z nitra taktu, kde $f(D)$ je nižší než na jeho konci.

c) Kdyby $f(D)$ byla ovlivňována výlučně tímto činitelem, neměli bychom vysvětlení pro $f(D)L2 < f(D)L3$: vždyť také 4. slabikou verše ve velkém počtu případů končí takt. Také vysvětlení tohoto rozporu je však jazykové. Poměrně nízká $f(D)L2$ je motivována vysokou četností jednoslabičných nepřízvučných slov v této pozici — $f(D)N$ v jednoslabičných slovech, jak už jsme se zmínili, je asi 5 až 7,5 %. Podíl takových slov se tu pohybuje kolem 25 % a je tedy mnohonásobně vyšší než na lehkých slabikách 2. půlverše; je také vyšší než na $L1$, a to u většiny autorů stačí snížit $f(D)L2$ na úroveň $f(D)L1$. Opět tu dokonce máme výjimku potvrzující pravidlo: u Nejedlého a Erbena je četnost nepřízvučných monosylab na $L2$ jen nepatrně vyšší nebo dokonce nižší než na $L1$ — a u obou těchto autorů také je nejvýraznější rozdíl $f(D)L1 < f(D)L2$.

Můžeme tedy pokládat za prokázané, že hlavními silami, formujícími rozložení dlouhých slabik v neiktových pozicích verše, jsou gramatická výstavba českého slova (projevující se ve vysoké $f(D)$ na konci taktů) a věty (vynucující si nadměrnou koncentraci kvantit v slabice před veršovým předělem a nakupení gramatických pomocných slov, obvykle krátkých monosylab, na počátku větného celku; nezbytnost přízvučného „nasažení“ v trocheji a poměry v rytmickém slovníku přesunují tato proklitická nebo enklitická slůvka až na konec 1. půlverše).

Přecházíme k iktovým slabikám. Informace z podrobné tabulky lze stručně vyjádřit výrokem

$$f(D)I1 \leq f(D)I3 < f(D)I2 \leq f(D)I4.$$

Rozdíl mezi $I2$ a $I3$ je přitom největší a nejstálější; také skok od $I2$ k $I4$ je obvykle značný, obraz tu však narušují nerýmované básně (Vrchlický,

Machar) a Erben, který zřejmě vůbec zachází s kvantitami svérázným způsobem.

Pohled na údaje o akcentuaci jednotlivých iktů ukáže zřetelnou souvislost, neboť $f(A)I1 \geq f(A)I3 > f(A)I4 \geq f(A)I2$. Rytmicky silné ikty mají nižší $f(D)$ než ikty slabé. Z toho nevyplývá, že $f(D)$ je nepřímo úměrná $f(A)$, neboť $I2$ je slabší než $I4$ jak z hlediska přízvuku, tak z hlediska kvantity. Jestliže přízvuková disimilace iktů směrem ke konci verše slábne, jsou naopak rozdíly mezi $f(D)$ v 2. půlverši vyšší než v půlverši prvním.

Z toho lze usuzovat, že poloha na konci verše — či lépe v rýmu — je jedním z činitelů samostatně ovlivňujících $f(D)$; protože v tomto případě nevím o žádné jazykové motivaci (neběží o poslední slabiku celého verše jako v případě $L4$), musíme předpokládat, že iniciativa tu patří samotnému rytmiickému tvaru. Působnost tohoto činitele je tak značná, že $I4$ jako jediný z iktů dokonce v mnoha textech překonává co do $f(D)$ alespoň některé slabiky neiktové, třebaže tyto, jak jsme viděli, mají více jazykových předpokladů k tomu, aby obsahovaly D .

Jinak však je možno vyšší $f(D)$ v slabých iktech ve srovnání se silnými beze zbytku vysvětlit z jazykových předpokladů. Jestliže I na straně jazyka platí, že

a) $f(D)$ na 1. slabice taktu je nejnižší z celého taktu a

b) 1. slabika čtyřslabičného taktu má mnohem nižší $f(D)$ než 1. slabika taktu dvojslabičného, a jestliže

II. v důsledku symetrického členění verše podle schématu $4 + 4$ platí, že

1) liché ikty obsahují skoro výlučně (u $I1$ výlučně) 1. slabiky taktů, a mezi nimi mnoho počátků taktů čtyřslabičných, zatím co

2) sudé ikty obsahují i mnohé slabiky z nitra taktů (tj. 3. slabiky čtyřslabičných taktů), a nadto skoro žádné (u $I4$ vůbec žádné) počátky taktů čtyřslabičných —

pak ke zmíněné diferenciaci v $f(D)$ mezi lichými a sudými ikty docházíme na základě prosté logiky.

Pokud jde o individuální zvláštnosti, zmiňme se alespoň o vysoké $f(D)$ u Čelakovského; jak upozornil Mukařovský,³ běží zde zřejmě o snahu posílit ikty, a to zejména tam, kde nejsou realizovány akcentem nebo kde dochází přímo k transakcentaci (na iktus připadá 2. slabika třislabičného taktu; toto úsilí by bylo ještě zřetelnější, kdybychom do svých statistik zahrnuli i „délku“ poziční).

5. V osmislabičném jambu rozhodují o distribuci dlouhých slabik stejní jazykoví činitelé jako v trocheji, uplatňují se však v rámci zcela odlišné rytmiické struktury. Tato odlišnost záleží v tom, že (1) verš končí iktovou slabikou, (2) počíná slabikou neiktovou a (3) člení se podle asymetrického schématu $5 + 3$, takže do 1. půlverše připadají 3 neiktové slabiky a do 2. půlverše jediná.

Rytmiické utváření jambu je mnohotvárnější než v trocheji, a také při analýze $f(D)$ na jednotlivých slabikách nelze vždy dospět k oněm poměrně prostým vztahům, jaké se ukazovaly v předchozí kapitole.

Obraťme se opět nejprve k slabikám neiktovým. $f(D)L1$ je nejvyšší

³ *Kapitoly z české poetiky II*, Praha 1948, str. 62.

z celého verše, což jest zcela pochopitelné, neboť $f(D)$ je nepatrná v jednoslabičných slovech nepřízvučných, realizujících jambickou předrážku, a nízká na 1. slabice tříslabičných taktů, jimiž počíná „daktylská“ varianta jambu. (Rozdíl mezi „nepatrná“ a „nízká“ se zřetelně projevuje v tom, že $f(D)A$ je v této poloze vždy vyšší než celková $f(D)L1$ — srovnej k tomu třetí údaj v příslušném sloupci naší tabulky.) Sklon některých autorů umisťovat na $L1$ přízvučná monosylaba (Mácha, Toman, Vrchlický, Krásnohorská) se projevuje ve zvýšené $f(D)$.

Pokud jde o $f(D)L4$, jeví se tu jistá závislost na akcentuaci následujícího (tj. koncového) iktu: nízká $f(A)I4$ naznačuje časté zakončení verše tříslabičným slovem, na $L4$ případá pak 2. slabika tohoto slova, a tak je $f(D)L4$ nižší než v případech, kdy verš končí přízvučným monosylabem a na $L4$ častěji připadají koncové slabiky dvouslabičných slov s vysokou $f(D)$. I tak je však $f(D)L4$ u mnohých autorů vyšší, než bychom podle jazykových předpokladů mohli očekávat; zřejmě se tu uplatňuje stejný činitel čistě literární a rytmičtý, totiž poloha v rýmové pozici, jaký jsme zaznamenali v trocheji. Z tohoto hlediska je také zajímavé, že $f(D)L4$ u čtyř autorů dvacátého století je prakticky totožná, ačkoli rozdíly v $f(A)I4$ jsou značné.

V asymetrickém jambu se do pozice před silným vnitroveršovým iktem nedostává $L2$, jak to bylo v trocheji, ale $L3$. A také zde je $f(D)$ výsledkem protisměrného působení dvou činitelů — vysoké četnosti nepřízvučných monosylab, jimiž se $f(D)L3$ snižuje, a velice častým zakončením slova v této pozici, což vede k zvýšení počtu dlouhých slabik. (Nechci tvrdit, že tímto napětím se vysvětlí vše a beze zbytku, viz např. vysokou $f(D)$ u Tomana a Holana.)

Konečně přichází $L2$, která je od autora k autoru velice proměnlivá; zdá se, že $f(D)$ je také zde ovlivňována obdobnými činiteli jako u $L3$, ale jejich působnost nemůže být tak vyhraněná a výskyt dlouhých slabik tu závisí na individuálních vlastnostech jazykového projevu podobně jako v próze. Není přitom pravděpodobné, že k odchýlkám by tu docházelo na základě nějakých stylizačních záměrů, týkajících se přímo kvantity.

Zbývá četnost dlouhých slabik v iktových pozicích jambu; zde už je zase zákonitost velice zřetelně patrná a vyjádřitelná v jednoznačné — jediná zanedbatelná výjimka je u Holana — formulí

$$f(D)I3 < f(D)I1 < f(D)I2 < f(D)I4.$$

Pořadí iktů podle stoupající četnosti délek se beze zbytku kryje s pořadím iktů podle klesající akcentuace. (Disimilace iktů v tomto mužském rozměru směrem ke konci verše sílí, a proto i paralelnost obou distribucí je tu důslednější než v trocheji. — $I1$ pokládáme za iktus silný, s vědomím, že o jeho akcenty se při „daktylském“ nasazení verše dělí 1. a 2. slabika.)

U posledního iktu se spojují všechny jazykové motivy, směřující k posílení $f(D)I$, jmenovitě:

a) pokud jsou tu akcentované slabiky, patří přízvučným monosylabům, a tam je $f(D)$ vysoká;

b) neakcentované slabiky, kterých je tu zpravidla přes 50 %, leží na konci tříslabičných taktů, kde platí totéž;

c) většina $I4$ leží bezprostředně před větným předělem, čímž je $f(D)I4$ dále posilována.

K tomu se připojuje ze záležitostí mimojazykových postavení v rýmu, zejména pak nesporná snaha posílit vzestupnou kadenci jambického verše i tím, že ke všem činitelům prozodické význačnosti, které se soustřeďují v této pozici, se připojuje i kvantita. Můžeme to pozorovat zejména na f(D) slabik neakcentovaných, která tu obvykle přesahuje 40 % (u Máchy dokonce 66 %!) a překonává tedy všechny předpoklady dané jazykem.

U Máchy jako jediného se odlesk tohoto úsilí projevuje i na I2, kde je f(D) daleko nejvyšší ze všech zkoumaných autorů a kde f(D)N dosahuje nečekané hodnoty 46 %. Jinak je rozdíl f(D)I1 < f(D)I2 relativně méně výrazný zejména u autorů, kteří se nevyhýbají „daktylským“ počátkům a kde tedy na I1 často připadne druhá slabika tříslabičného taktu (f(D) je tam vyšší než u 1. slabiky slov dvouslabičných); i zde je však výjimka, a to Toman, který mimořádně snižuje f(D)I1.

Stejně, ba ještě větší mimořádné snížení f(D) pozorujeme na třetím iktu ve verších Erbenových a Seifertových; běží tu zřejmě o záměr z oblasti rytmického stylu, související i s technikou rýmování, zde se tomu již podrobněji věnovat nemůžeme. Tito autoři ovšem jen stupňují působnost pravidla obecně platného pro jamb, podle něhož f(D)I3 je ze všech nejnižší; vyplývá ze zbytku z toho, že na I3 nacházíme skoro výlučně počátky dvouslabičných a tříslabičných taktů, kde f(D) je velice nízká.

Tím končí rozbor statistických údajů o kvantitě v osmislabičném trocheji a jambu, a zároveň i problematika, s níž jsem se chtěl vyrovnat v tomto příspěvku. Další zobecnění bude možné teprve tehdy, až se materiál rozmnoží o verše jiných rozměrů.

Na počátku jsme konstatovali, že distribuce dlouhých slabik v řeči není natolik stabilizovaná, abychom mohli při výkladu této distribuce ve verši konstruovat kvantifikované pravděpodobnostní modely. Pokusili jsme se tedy o analýzu na základ méně exaktních pojmů typu „vyšší—nižší“ a s použitím pracovní hypotézy o nepřímém vztahu přízvuku a kvantity, zprostředkovaném gramatickou výstavbou slova a věty. Náš výklad má jistě své mezery, umožnil však možná dospět k jakési teorii distribuce dlouhých slabik v závislosti na struktuře jazyka a verše; rýsuje se tak invariantní bezpříznakové pozadí, na němž se odrážejí odchylky spjaté s individuálním utvářením verše a začlenitelné mezi jevy umělecky záměrné.

QUANTITÉ DANS LA TROCHÉE ET L'IAMBE DE HUIT SYLLABES

Si une distribution s'écarte de la norme et qu'on veut la considérer comme stylistiquement marquante, il faut prouver que son écart ne dépend pas d'un autre phénomène.

La distribution des fréquences des syllabes longues [marquée par f(D)] pour chaque syllabe du vers est étudiée. On vérifie l'hypothèse que cette distribution dépend de la distribution des accents qui en vers, est organisée en accord avec la norme rythmique. Dans le mot phonétique tchèque la fréquence minimale de la f(D) a été trouvée pour la première syllabe (cette fréquence est d'autant moins grande que le mot phonétique est plus long), la plus grande fréquence s'applique à la dernière syllabe (voir le tableau I).

C'est pourquoi dans le vers de quatre pieds la f(D) est plus petite pour les syllabes

portant l'ictus que pour celles qui ne le portent pas, plus petite également pour celles rythmiquement fortes (impaires) que rythmiquement faibles (paires) (Tableau III). La $f(D)$ augmente aussi pour les dernières syllabes du vers et cela est dû non seulement à des phénomènes linguistiques mais aussi rythmiques. De la même manière il est possible de déduire (de la distribution des accents, de la fréquence des mots enclitiques et proclitiques dans leurs positions correspondantes, etc.) un autre échelonnement de la $f(D)$ pour les différentes syllabes du vers.

En se fondant sur la distribution de base $f(D)$, considérée comme non-marquée, l'auteur déduit quelques écarts individuels, ayant évidemment une fonction stylistique.